Мина В. В.
кандидат юридичних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

МЕТА ПОКАРАННЯ У ДОКТРИНАХ НАУКОВИХ ШКІЛ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Ключові слова: *покарання, мета покарання, наукові школи кримінального права.*

Keywords: *punishment, the purpose of punishment, criminal law scientific schools.*

Постановка проблеми. Попри існування величезної кількості досліджень, присвячених покаранню, залишилися дослідницькі ділянки, що потребують подальшого наукового опрацювання. Зокрема, складові мети покарання не зазнали філософсько-правового системного осмислення, не відбулася й кореляція цілей покарання з філософсько-правовими гуманістичними цінностями.

Питання, пов'язані зі змістовим наповненням мети покарання, як такі, що мають системний характер і потребують узагальнень, базованих на дослідженні історико-філософських, теологічних, кримінально-правових та історико-правових джерел, доцільно осмислювати у філософсько-правовому вимірі. На користь філософсько-правового підходу до поняття мети покарання говорить й те, що проблематика цілей покарання включає у себе низку проблем, які можна розв'язати лише шляхом філософсько-правового осмислення права в контексті філософії справедливості та в координатах європейських стандартів демократичного розвитку.

Аналіз досліджень даної проблеми. Мета покарання розглядалась представниками класичної наукової школи кримінального

права С. В. Будзинським, В. Спасовичем, М. Д. Сергієвським та ін.; антропологічної школи кримінального права – Ч. Ломброзо, Р. Гарофало, Е. Феррі, Д. Дрілем та ін.; соціологічної школи кримінального права – Ф. Лістом, А. Прінсом, Г. Тардом, Ж. ван Гамелем, І. Я. Фойніцьким, С. В. Познішевим, В. В. Єсиповим, Г. Вельцелем та ін. У працях цих науковців було досліджено мету покарання з позицій основних постулатів шкіл, до яких вони належали, розроблено теоретичні підходи до дослідження мети покарання на засадах тих потреб, що виникали у практиці застосування покарання.

Метою статті є філософсько-правове визначення мети покарання у наукових школах кримінального права.

Виклад основного матеріалу. Вдаючись до філософсько-правового осмислення трактування мети покарання представниками провідних наукових шкіл кримінального права, перш за все звернемося до класичної доктрини. Такий її прихильник як С. В. Будзинський, осмислюючи мету покарання, опирався на тезу, що покарання є протидією держави на порушенню державного порядку [1, 247]. Застосовуючи іншу, аніж у Г. Гегеля термінологію, С. В. Будзинський фактично осмислював покарання в контексті теорії заперечення заперечення. Так, якщо у Г. Гегеля злочин розцінюється як перше заперечення, а відтак покарання виступає не як заперечення, а як заперечення заперечення [2, 98], то у С. В. Будзинського наголошується на покаранні як такому, що є протидією держави на порушення державного порядку, зовнішнім примусом, котрий є наслідком "порушення правила кримінального закону" [1, 246]. Якщо трактувати порушення державного порядку, як заперечення, то протидія держави на порушення цього порядку виступатиме не як заперечення, а як заперечення заперечення.

У розумінні С. В. Будзинським сутності покарання також відчувається вплив Г. Гегеля. У цьому сегменті у вченого, так само як і у Гегеля, на передній план виходить поняття волі в її сутності. Однак, тоді як Гегель, який вважає, що право та справедливість є джерелом свободи та волі, трактує покарання як право, закладене в самому злочинцеві, у діях якого міститься воля одиничного, а відтак акцентує на недоцільності опертя на теорію загрози покарання як таку, що ґрунтується на сприйнятті людини як невільної особи, котра змушується до певної поведінки шляхом залякування,

С. В. Будзинський підходить до поняття волі в її сутності з інших позицій. Він, зокрема, стверджує, що воля за невиконання обов'язків може бути покарана лише у сфері її зовнішніх прав. Стверджуючи, що жодне насилля, жодна сила не можуть бути безпосередньо скеровані на волю в її сутності, С. В. Будзинський вважає, що покарання може бути лише зовнішнім примусом, а відтак не повинне ані принижувати злочинця, ані втручатися у духовну сферу його думок та переконань [1, 11]. Відповідно, на відміну від Г. Гегеля, С. В. Будзинський не заперечує доцільності апелювання до теорії загрози покарання. Однак базисом своїх міркувань він виводить ділянку, яка у даному випадку залишалася поза увагою Г. Гегеля, а саме – мотиваційну сферу. Зокрема сутність покарання С. В. Будзинський розглядає, опираючись на класичну тезу, що мотивом усіх людських діянь є задоволення або страждання. У цьому контексті сутність покарання трактується ним як така, що полягає у позбавленні певного блага чи завданні страждань. Властивостями покарання С. В. Будзинський вважає корисність і справедливість. Під корисністю мається на увазі те, що покарання, по-перше, повинне скеровуватись на запобігання вчиненню злочинів; по-друге, здійснюватись в інтересах суспільства. Доповнимо, що С. В. Будзинський вважав: для того, щоб покарання було справедливим, воно повинне бути особистісним, відповідати вині. Смертну кару він розцінював як таку, що суперечить канонам християнства і не є ані справедливою, ані необхідною, ані корисною [1, 12].

В. Спасович вважав, що людина – істота вільна. Немає мотивів, стверджував він, які б діяли на душу з непереборною силою. Тому особа повинна нести відповідальність за свої вчинки [3, 53]. У цьому контексті головну увагу В. Спасович звертає на таке поняття як совість. Він стверджує, що совість переслідує злочинців своїми терзаннями, тим внутрішнім хвилюванням, неспокоєм, яке отруює кожну хвилину їх життя. Злочинець, зауважував В. Спасович, не може усунути зі своєї свідомості того ідеалу, який він повинен був реалізувати. Відстань між його ідеалом і його діянням завдає йому той біль, яким завжди супроводжується невдоволена потреба. Злочин, на думку В. Спасовича – це те, що не піддається механізму совісті і совісті суспільної думки. Коли мораль уже не існує, тоді підключається право. Від внутрішнього морального пекла людина

може позбавитися не інакше, як відновивши порушену рівновагу, що й відбувається через покарання. Таким чином здійснюється перемир'я людини зі своєю совістю і її внутрішнє заспокоєння. "Нерідко обличчя злодія, – зауважує В. Спасович, – має на собі маску непорушного спокою, а між тим у душі його здійснюється страшна драма, про яку ми й не підозрюємо, і яка б навела жах на глядачів, якби вони могли її спостерігати" [3, 59]. Людина як істота, що має совість, є сама собі законодавець, вона ж виконавець чи порушник цього закону, вона ж і свій власний кат. Людину, яка не здатна страждати від докорів сумління, ми, стверджував В. Спасович, можемо лише зневажати, але не можемо на неї гніватися – так само як не гніваються на вовка чи тигра за те, що вони кровожерливі. До такої людини треба ставитися лише як до шкідливої тварини, у якої необхідно відняти засоби шкодити [3, 60].

Усі явища людського життя, вважає вчений, зводяться до найпростішого елементу – совісті. Це і є той стрижень, навколо якого групується показник того, що вважати покаранням. Людину карає її совість, оскільки злочин – це удар по совісті. Однак покарання застосовується попри те, що людину карає її совість [3, 53, 60].

В. Спасович вважає, що за неможливості охороняти право іншими засобами держава охороняє непорушність його покаранням. Однак цьому покаранню необхідно надати скерування виправне [3, 42]. Теорія виправлення, стверджує він, побудована на високому моральному началі любові до людини. Вона – вельми гуманна. Однак "теорія виправлення у багатьох письменників відрізняється механічним розумінням душі людини, незнанням її якостей, неповагою до свободи людини, забуттям того, що виправлення злочинця може бути справою лише його власної волі… Така психологія згодиться лише для слабкосилих натур та жіночних характерів" [3, 430]

Злочинець, вважає В. Спасович, не завжди може бути виправлений – на душу людини не можна діяти механічно [3, 66]. В. Спасович стверджує, що покарання – не помста; покарання – не відплата за завдане злочинцем зло; покарання – не засіб залякування; покарання – не засіб виправлення, оскільки злочинець не завжди може бути виправлений. Натомість покарання – це випробовування злочинця у тому, чи може він і чи хоче встати після падіння, спокутувати вину і стати гідним для співжиття. У цьому контексті мету

покарання В. Спасович вбачає у виправленні злочинця та його примиренні зі суспільством [3, 67, 90].

М. Д. Сергієвський, так само як і С. В. Будзинський, право покарання виводив зі свободи волі. Центр тяжіння злочину, вважає він, лежить у дії злої волі. Що стосується покарання, то на це питання може бути отримана відповідь, переконаний М. Д. Сергієвський, лише у тому випадку, якщо покарання і форми покарання (чи зміст каральних засобів) розглядатимуться як два самостійні моменти, і якщо при цьому за відправну точку аналізу прийматимуться юридичні властивості злочинного діяння як правопорушення.

На відміну від О. Ф. Кістяківського, який не вбачав смислу у теоретичній суперечці щодо того, чи необхідне покарання, М. Д. Сергієвський вважав, що оминання цього питання може призвести до того, що правомірність кримінального покарання буде поставлена під сумнів [4, 58]. М. Д. Сергієвський доходить висновку, що держава має право покарання на тій підставі, що вона не може існувати без кримінального правосуддя. Для кримінального правознавства юридичне обґрунтування права покарання зводиться до наступного: якщо існує правопорядок, то повинне існувати і кримінальне правосуддя. Всіляке інше обґрунтування цього права держави виходить зі сфери науки кримінального правознавства [4, 65–66].

М. Д. Сергієвський наголошує на історичній змінності злочину і на тому, що не існує жодної ідеальної каральної системи для усіх часів і народів [4, с. 89–100]. Він зауважує, що, ігноруючи факт історичної змінності каральних засобів і їх спеціальних цілей, кожний науковець виокремлює ті чи інші риси і спеціальні цілі покарання як єдино правильні і засновує таким чином ідеальні каральні системи. Однак натомість необхідно, вважає М. Д. Сергієвський, зважаючи на історичну змінність покарань у минулому, теперішньому і майбутньому, усвідомлювати, що всі можливі цілі покарання однаково хороші, а їх практичні переваги визначаються конкретними умовами державного буття [4, 100]. Перевага ж тієї чи іншої цілі покарання обумовлюється конкретними умовами державного і народного життя у даний час та у конкретному місці. Лише шляхом історичного дослідження, вважає М. Д. Сергієвський, наука може дійти до вияснення тих загальних критеріїв чи мотивів, які служили і слугують для позитивного права керівництвом у справі призначення покарань за ті чи інші правопорушення [4, 48].

Прихильники антропологічного напряму у кримінальному праві (Ч. Ломброзо, Р. Гарофало, Е. Феррі та ін.), наполягаючи на необхідності визнання певного "типу вродженого злочинця", який, буцімто, є результатом біологічного атавізму, і стверджуючи, що злочинні риси можуть передаватися у спадок, пропонували встановлювати засоби репресії не відповідно до вчиненого, а з опертям на поняття "типу вродженого злочинця". Завдання покарання, стверджували вони, знешкодити злочинця; "вроджений злочинець" повинен зазнавати смертної кари, пожиттєвої ізоляції, заслання на безлюдні острови, кастрації чи стерилізації для того, щоб не мати фізичної можливості не лише вчиняти злочини, але й щоб його негативні біологічні риси не перейшли на потомство. Деякі представники антропологічного напряму вимагали створення спеціальних комісій з лікарів і юристів для перевірки усього населення й ізоляції осіб, у яких проявляються ознаки вродженої злочинності.

З початку XIX століття кримінально-політичні ідеї доповнюються кримінологічними теоріями. У цьому просторі дискусії щодо злочинності і засобів боротьби з нею йшли у двох основних напрямках. Один з них – ломброзіанство (пізніше – неоломброзіанство). Представники цього напряму наполягали на тому, що злочинність має підставою вроджену біологічну схильність. Ця установка знайшла відображення у пропонованих ними методах та засобах боротьби зі злочинністю. Центр ваги був перенесений безпосередньо на людську особистість. На думку представників цього напряму, запобіжні заходи повинні носити характер медичного втручання. У сфері покарань не заперечувалися кастрація і стерилізація.

Засновник цієї школи, Ч. Ломброзо розглядав покарання винятково як засіб самозахисту від небезпечних індивідів. Він стверджував, що застосовувані попереджувальні засоби зарекомендували себе як недієві, а тому все, що спричиняється до обмеження, а у необхідних випадках і до знищення шкідливої породи людей – все це повинне використовуватися як покарання [5].

Е. Феррі, учень і послідовник Ч. Ломброзо, намагався примирити біологічний і соціологічний напрям у кримінології та кримінальному праві. Він вважав, що "завжди, з перших кроків позитивної школи кримінального права, дослідження біологічного і соціо-

логічного характеру являли собою її основу і метод" [6, 7]. Однак, Е. Феррі більше схилявся до біокримінологічних ідей, критикував вчених, які стояли на позиції соціальної природи і соціальних причин злочинності.

Отже, головними засобами захисту суспільства кримінально-антропологічна школа вбачала заходи попередження, а покарання, однією зі складових мети якого вважалося виправлення, – засобами другорядними. У зв'язку з цим школа відмовилася від пошуку довільних рівнянь зла злочину та зла покарання, несумірних за своєю сутністю. Щодо злочинця вона висунула лише розумно-утилітарні цілі, які співпадали з цілями етичними.

Соціологічний напрям вийшов з надр антропологічної школи. Висновки соціологів призводили до тих самих практичних результатів, що й антропологів, але, як зауважує М. Д. Шаргородський, з більш вигідним для буржуазії теоретичним обґрунтуванням. Соціологи (Ф. Ліст, А. Прінс, Г. Тард, Ж.ван Гамель, І. Я. Фойніцький та ін.) заперечували виняткове значення біологічного фактора у числі причин злочинності і ставили поряд з ним, а подеколи й на перше місце фактор соціальний.

Ф. Ліст, який представляв соціологічний напрям, стверджував, що теорія покарання перебуває поза усіляким зв'язком з етикою. Покарання повинні існувати тому, що суспільство їх потребує. Злочинців необхідно карати поза усілякими питаннями етичного характеру. У цьому контексті Ф. Ліст вимагав знешкодження невиправного і виправлення здатного до виправлення злочинця. Він стверджував, що "будь-яка небезпечна для суспільства людина повинна бути поставлена у неможливість шкодити так довго, допоки це виявиться потрібним" [7, с. 131]

Ф. Ліст розглядав загрозу покаранням у законі як показник значимості охоронюваних суспільних відносин для осіб не схильних до вчинення злочинів, і як показник можливих несприятливих наслідків для осіб, схильних до вчинення злочинів. Виконання покарання, на його думку, виконує три функції: залякує схильних, підкріплює і зміцняє несхильних, задовольняє постраждалих і діє на самого злочинця, виправляючи його юридично. У цьому контексті стосовно мети покарання наголос зміщується у площину спеціальної та загальної превенції.

І. Я. Фойніцький вбачав мету покарання у тому, "щоб утримувати від подальших злочинних діянь". Ця мета, стверджував він, може бути формульована і щодо особи, яка вчинила злочин, і щодо усього суспільства. Досягається вона як загрозою застосування покарання, так і самим його виконанням [7, 53–54]. Поняття покарання С. В. Познишев розглядав як таке, що "вироблялося довгим досвідом людства" [8, 14]. Специфіка осмислення С. В. Познишевим покарання полягала у тому, що він виводив мету зі специфічного авторського потрактування людської волі. Зокрема С. В. Познішев вважав, що здатність до самовизначення не притаманна людській волі [8, 14]. З того, що людина не володіє свободою волі, доходив висновку С. В. Познишев, можна вивести нераціональність, неприпустимість відплати їй за вчинене зло. Однак, звідси жодним чином не випливає, що злочинець не повинен зазнавати кримінальної відповідальності. "Покарання, – доходив висновку вчений, – повинне застосовуватися, оскільки воно необхідне для запобігання вчиненню злочинів, що порушують умови існування і прогресу співжиття" [8, 26]. Відтак покарання, вважав він, має лише одну мету – попередження злочинів, яке можливе у формі фізичного утримання (для злочинців) чи у формі психологічної протидії злочину (для інших членів суспільства) [8, 112].

Висновки. Представники різних кримінально-правових шкіл, апелюючи до мети покарання, по-різному трактували її складові. Однак всіх їх об'єднував спільний інваріант – вони намагалися обґрунтувати мету покарання з гуманістичних позицій. Очевидним є те, що саме до гуманістичної серцевини належить звертатися й нині – як такої, що в історичному вимірі засвідчила свою життєздатність та цивілізаційну роль. Головне – правильно трактувати суть самого гуманізму в його антропологічній парадигмі. Філософсько-правове осмислення в історичній вертикалі мети покарання у теоретичному та об'єктиваційному сегментах дає підстави стверджувати, що в життєвих реаліях теоретичний гуманістичний вектор здебільшого знівельовувався. Ці історичні "уроки" скеровують до того, аби наголосити, що у сучасному світі, який, глобалізуючись та стрімко змінюючись, перш за все потребує домінантної стабілізації гуманістичних констант, глибинна суть гуманістичного виміру

мети покарання полягає не лише у теоретичній кореляції її складових з гуманістичними цінностями, а й у їх адекватній об'єктивації у законотворчій діяльності та у сфері правозастосування.

Список використаних джерел

1. **Будзинский С.** Начала уголовного права / С. Будзинский. – Варшава: типография И. Яворского, 1870. – 362, [XI] с.
2. **Гегель.** Система нравственности / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Политические произведения. – М.: Наука, 1978. – С. 227.
3. **Спасович В.** Учебник уголовного права / В. Спасович. – Т. 1. – Вып. 1. – СПб.: Типография Иосафата Огрызко, 1863. – 180 с.
4. **Сергеевский Н. Д.** Русское уголовное право. Пособие к лекциям. Часть общая / Н. Д. Сергеевский. – Изд. 10 испр. и дополн. С. Н. Трегубовым. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1913. – 397 с.
5. **Ломброзо Ч.** Преступление / Чезаре Ломброзо // Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 3–142.
6. **Ферри Э.** Эволюция экономическая и эволюция социальная. Доклад, прочитанный в группе студентов коллективистов, в Париже / Энрико Ферри; пер. с франц. И. Гольденберг. – Спб.: Издание товарищества "Знание", 1906. – 32 с. – (Дешевая библиотека товарищества "Знание" № 219.
7. **Шаргородский М. Д.** Наказание, его цели и эффективность / М.Д. Шаргородский. – Л.: Изд. Ленингр. ун., 1973. – 160 с.
8. **Познышев С. В.** Очерк основных начал уголовного права. Ч. I.: Общая часть / С. В. Познышев. – М., 1923. – 280. [I–XI], [1–3].

Анотація

В статті розглядаються наукові концепти представників наукових шкіл кримінального права про мету покарання. Виявляються спільні та відмінні підходи до розуміння ними мети покарання.

Annotation

The article deals with the scientific concepts of representatives of criminal law scientific schools regarding the purpose of punishment, surveys similar and diverse approaches to understanding the purpose of punishment by them.